

"شیخ طوسی (م. ۴۶۰ هـ) و تفسیر او"

قرن پنجم هجری از نظر علوم عقلی نیز از قرون طلایی تاریخ اسلام به شمار می‌رود دانشمندانی مانند: "ابوعلی سینا" و "ابوریحان بیرونی" و "ابوسهل بلخی" زندگی می‌کردند که در رشته های مختلف علوم عقلی، دارای تألیفات و آثار ارزشمندی هستند، و برخی از آنها در تمام دورانهای اسلامی به عنوان بهترین و کاملترین کتب شناخته شده‌اند و ظهور این دانشمندان بیش از هر عامل دیگر، مرهون تشویق برخی از امرأء و وزراء آل سامان، آل بویه و آل زیاد بوده است^۱

عصر شیخ طوسی و تبیان:

قرن پنجم هجری، از قرون درخشان دوره اسلامی است در این قرن دانشمندان در توسعه زبان عربی و علوم مربوط به قرآن تلاشهای شایانی را انجام داده‌اند، آن‌چنان که در قرن پنجم هجری، ادبیات نسبت به قرن چهارم پیشرفت قابل توجه و محسوسی داشته است.

زبان عربی زبان فرهنگ و معارف اسلامی، علوم ادبی، لغت، صرف، نحو، معانی و بیان با هدف تبیین مفاهیم قرآن و اثبات فصاحت و بلاغت آن، توسعه و گسترش خاصی داشته است از آنجا که میزان و معیار سخن فصیح و بلیغ، سخن خدا و قرآن مجید بود، شعراء و نویسندگان سعی می‌کردند الفاظ و ترکیبات قرآنی را در نوشته ها و آثار خود به کار گیرند و از معانی و مفاهیم بلند آن، کسب فیض و برکت و اقتباس ادبی نمایند، از این رو قرائت قرآن، حفظ و تفسیر آن و آموختن قواعد و نکات مربوط به آن، نخستین برنامه تعلیم و تعلم در مدارس و مکاتب آموزش اسلامی بوده است.

به عنوان نمونه، نظامی عروضی، در سرآغاز مقاله خود تصریح می‌کند که: "دبیر باید نخست

۱- پیشگفتار، حاج آقا بزرگ تهرانی، در ۸۰ صفحه

به کلام رب العزة عادت کند، اگر آیتی از قرآن بدانند، از عهده ولایتی برآید^۱ در قرن پنجم شاعرانی الهام گرفته از قرآن مانند: "ابوالحسن بهرامی سرخسی" متوفی ۵۰۰ "محمد بن محمود بدایعی بلخی"، "حکیم مجد الدین ابوالحسن اسحاق کسائی"، "عنصری بلخی" و "فردوسی طوسی" برخاسته‌اند.

و از نظر علوم قرآنی در قرن پنجم هجری، مرحوم "شیخ طوسی" شیخ الطایفه امامیه و پیشوای فقهی و علمی شیعیان در نجف اشرف درخشید و برمسند زعامت فقه قرار گرفت و برعرشه کرسی تدریس، تفسیر و علوم قرآنی تکیه زد، و تفسیر بزرگ و عظیم "تبیان" را پی‌ریزی و بنیان نهاد و متعاقب او، شاگردان و پژوهشگران مکتب تفسیری او، امثال: "سیدمرتضی"، "علم الهدی"، "صاحب تفسیر: الشافی" و "سیدرضی" برادر ادیب او صاحب "حقایق التأویل و مشابه التنزیل" را به رقم کشیدند.

بدینگونه بود که طبقات مفسران شیعه پا به مرحله جدیدی از حیات علمی خود گذاشت شماره کتابهایی که در نزدیکیهای ولادت شیخ طوسی یعنی تا سال ۳۷۷ هـ ق بنا به شمارش "ابن ندیم" در "الفهرست" وجود داشته است از مرز ۱۴۰۰۰ تفسیر بر قرآن گذشته است و در تفسیر تبیان شماره اشخاصی که اقوالشان در آن تفسیر آمده است، بیش از ۳۶۰ نفر مفسر و آشنا به علوم قرآنی بوده است که برخی از ادباء تعدادی از آنها را در کنگره شیخ طوسی معرفی نموده‌اند^۲

صاحب "کشف الظنون" برخی از تفاسیری را که تا عصر او به نگارش در آمده است نام می‌برد و تا سیصد و اندی به اسامی آنان تصریح می‌کند و می‌گوید: "برخی از این تفاسیر در چندین مجلد قرار گرفته‌اند که گاهی تعداد مجلدات آنها از صد جلد تجاوز کرده از جمله: "ابوبکرادوفی" متوفی ۳۸۸ هـ ق. تفسیری بنام: "الاستغناء فی علم القرآن" نوشته است.

۱- کنگره شیخ طوسی، تألیف علی دوانی، ج ۱، ص ۲۸۹.
 ۲- اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱- ۱۲ و ج ۱۲، ص ۲۸۲- ۳۰۳- بحارالانوار، مجلد اجازات، -البدایة والنهاية، ج ۱۲، ص ۹۷، طبع مصر، سال ۱۳۵۱- تاریخ آداب اللغة العربیة جرجی زیدان، ج ۳، ص ۱۰۲، طبع مصر، ۱۹۱۱ م -الدریعة، ج ۱، ص ۷۳- ۷۴- ۳۶۵- ۳۶۶- ریحانة الادب، ج ۲، ص ۳۹۹- الکامل فی التاريخ، ج ۱۰، ص ۲۴، طبع مصر، سنه ۱۳۰۱- کشف الحجب والاسرار، ط ۱۳۲۰- کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون، ج ۱، ص ۳۱۱، معالم العلماء ابن شهر آشوب، ص ۱۰۲- ۱۰۳ ط تهران ۱۳۵۳- لسان المیزان ابن حجر عسقلانی، ج ۵، ص ۱۳۵ -طبع حیدر آباد دکن ۱۳۳۱، -مجالس المؤمنین، قاضی نورالله مرعشی شوشتری، ص ۲۰۰- ۲۰۱، طبع تبریز، المنتظم فی تاریخ الملوک والامم، ابن جوزی، ج ۸، ص ۱۷۳- ۱۷۹ ط حیدر آباد، ۱۳۵۷، الوجیزه شیخ بهائی، ص ۱۸۴، طبع تهران سال ۱۳۱۱، و جز اینها که به تفصیل در مقدمه عالم بزرگوار حاج آقا بزرگ بر تفسیر التبیان آمده است طالبین تفصیل به آن مراجعه فرمایند و رجال نجاشی ص ۴۰۳ رقم معرفی ۱۰۶۸.

۱۵۴ - تفسیر تبیان شیخ طوسی ره (متولد ۳۸۵ متوفی ۴۶۰ هـ.ق)

مؤلف بزرگوار آن "ابوجعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی" معروف به شیخ الطائفه "شیخ طوسی" متوفی ۴۶۰ هـ یکی از بزرگان و پیشگامان علم فقه، تفسیر، کلام، حدیث، رجال و تراجم و یکی از پیشوایان وارکان طائفه امامیه می باشد که در قرن پنجم هجری معارف اسلامی اعم از فقه، رجال، حدیث و تفسیر از مراجع و منابع اولیه و از کتابهای مادر و سرآمد به شمار می آید.

تمام زندگی او در تدریس و تدریس خلاصه می گردد، او در ۲۳ سالگی از خراسان به عراق رفت و از محضر: "شیخ مفید" (۳۱۳) و "سیدمرتضی"، "علم الهدی" (۴۲۶ هـ.ق) و دیگر ارباب فضل و علم آن روز بهره ها جست و بالاخره خود پیشوا و مؤسس و یکی از بزرگترین و قدیمی ترین حوزه های علمی جامعه اسلامی نجف اشرف گردید.

تفسیر تبیان:

تفسیر تبیان اثر جاودان شیخ طوسی و نخستین تفسیر جامع شیعی است که شامل تمام مباحث و علوم قرآنی است این تفسیر یکی از اصیل ترین و قدیمی ترین تفاسیر شیعه به شمار می آید که نسبت به دیگر تفاسیر موجود، جنبه مادری و الهام بخشی دارد و نسلهای متأخر از خوان نعمت گسترده و علم سرشار و اطلاعات غنی و پر بار آن بهره ها برده و خوشه ها چیده اند.

گفتار حاج آقا بزرگ تهرانی احیاء گر تفسیر

مرحوم "حاج آقا بزرگ تهرانی" در این زمینه می فرماید: "تبیان"، این کتاب بزرگ و این اثر تفسیری نفیس و ارزشمند که اکنون به کسوت طبع آراسته و پا به عرصه مطبوعات می نهد، نخستین تفسیری است که مؤلف آن انواع علوم قرآنی را در این کتاب جا داده است علومی که خود مؤلف در پیشگفتار خود به آنها اشارتی داشته است که تا آن روز همانند این کار صورت نپذیرفته بود، پیشوای مفسران شیعه: "امین الاسلام طبرسی" نیز به این امر اعتراف دارد، جایی که در مقدمه کتاب ارزشمند "مجمع البیان" تصریح دارد که "تبیان" تفسیری است که از نور و روشنائی حق اقتباس نور می کند و آثار صدق و راستی از آن ساطع و نمایان است اسرار بدیع و شگفتی های فراوانی را در محتوای خود جا داده است^۱

گفتار بحر العلوم

علامه بزرگوار مرحوم "بحر العلوم" در "الفوائد الرجالیه" می فرماید: اما تفسیر او جامع علوم

۱ - مقدمه تبیان، ص ۲، چاپ دار احیاء التراث العربی، بیروت، کیهان اندیشه، شماره ۳۹، ۱۳۷۰، مقاله آقای اکبر ایرانی قمی

قرآنی است، و آن یک کتاب بزرگ و بی نظیر در میان تفاسیر می باشد شیخ طبرسی در کتاب تفسیر خود به آن نزدیک می شود و از اقیانوس بی کران آن بهره ها می گیرد با این که "ابن ادریس حلی" متوفی ۵۹۸ هجری با شیخ الطائفه در مسائل فقهی در مقام مبارزه و مقاومت برمی آید و در رد عقائد فقهی و افکار اجتهادی او، می ایستد، و او نخستین کسی است که با آراء و اقوال شیخ مخالفت علنی نموده است در عین حال در برابر عظمت و بلندای مقام شامخ تفسیر تبیان به جلالت و عظمت آن اعتراف و اقرار می ورزد و استحکام مبانی و اصول تبیان را مورد ستایش قرار می دهد^۱ قابل ذکر است که ابن ادریس خود به تلخیص این کتاب قیام می ورزد آنچنان که در قرن ششم خواهد آمد.

مشخصات تبیان:

تفسیر تبیان جامع و دربرگیرنده تمام فنون و علوم مربوط به قرآن تا عصر نگارش آن می باشد، در این تفسیر قرائت، اعراب گذاری، تبیین محکم و متشابه، پاسخ شبهات ملحدین، مانند "مشبهه"، "مجسمه" و "مرجئه" داده شده است.

آغاز آن

"الْحَمْدُ لِلَّهِ اعْتِرَافًا بِتَوْحِيدِهِ وَ اخْلَاصًا بِرَبُوبِيَّتِهِ وَ اِقْرَارًا بِجَزِيلِ نِعْمَتِهِ وَ اِذْعَانًا لِعَظِيمِ مَنْتِهِ وَ شُكْرًا عَلٰى جَمِيعِ مَوَاهِبِهِ وَ كَرِيمِ فَوَاضِلِهِ".

پایان آن:

"وَعَدَدُ نَقْطَةِ مِائَةِ اَلْفِ وَ سِتِّ وَ خَمْسُونَ اَلْفًا وَ اِحْدٰى وَ ثَمَانُونَ نَقْطَةً".

روش تفسیری او:

تفسر شریف "تبیان" بیشتر جنبه کلامی و ادبی دارد در قرن چهارم و پنجم با مطرح شدن افکار و عقائد اشعریان و معتزلیان به صورت "مشبهه"، "مجسمه" و "مجبوره" سران مذاهب فوق دست به تألیف تفاسیر مبسوطی زدند، "بلخی"، "محمد بن بحرافهانی"، "ابوعلی جبائی"، "قاضی عبدالجبار" و "علی بن عیسی رمانی" و دیگران تفاسیر کلامی مفصلی نگاشتند اینان بیشترین تلاش خود را در اثبات اصول موضوعه خود و ابطال آراء کلامی مخالفین خود مبذول داشتند.

در چنین بحران اعتقادی بود که صاحب "تبیان" در پرتو قرآن به دفاع از عقائد و مقدسات مذهب برخاست به دنبال "متشابه القرآن" سید رضی و "تنزیه الانبیاء"، "سید مرتضی

۱ - سیری در مجموع صفحات تفسیر تبیان.

علم الهدی" به پاسخ ملحدین و مبطلین قیام نمود و خود این انگیزه را در پیشگفتار تفسیر چنین ترسیم می‌کند:

"از دیرباز دوستان قدیم و جدید اظهار تمایل می‌کردند که تفسیری شامل فنون مختلف علوم قرآن و نیز پاسخی به گفته های معاندان و منحرفان تألیف گردد تا در آن علاوه بر مطرح ساختن عقائد امامیه نسبتهای نادرست مخالفان را مردود و باطل سازد"

نحوه چاپ آن:

این تفسیر که اجزاء آن در مناطق مختلف متفرق و پراکنده بود، بامساعی جمیله و تلاشهای ارزنده فقید علم و فقه "آیه الله العظمی حاج سید محمد حجت" اعلی الله مقامه الشریف (بانی مدرسه بزرگ "حجتیه" قم و متوفی ۱۳۷۲ هجری، ق) وبا کوششهای بی وقفه خبیر فن کتاب و استاد کتابشناسی و متضلع در علوم و معارف الهی "آیه الله حاج آقا محسن تهرانی معروف به حاج آقا بزرگ تهرانی متوفی ۱۳۸۹ هجری قمری در ۱۰ (مجلد کامل در سال ۱۳۷۶ پا به عرصه مطبوعات نهاده است و تاکنون چندین بار به چاپ رسیده است، وامروز یکی از بزرگترین و جامعترین تفاسیر شیعه به شمار می‌آید، و شخصیت اخیر الذکر در پیشگفتار چاپ آن، حق مطلب را در مورد این تفسیر اداء کرده است.

منابع تبیان:

چون وجود منابع و مصادر موجود، در این تفسیر می‌تواند حلقه ارتباط عصر حاضر و گذشته را به هم اتصال دهد و ما را با چهره های تفسیر گمنام دیروز آشنا سازد، از این رو، لیست زیر را از آن تفسیر می‌آوریم که رمز پی گیری و نشانی از وجود تفاسیر موجود در آن عصر بوده باشد.

طبری، زجاج، فرآء، مفضل بن سلمه، ابی علی جبائی، بلخی، محمد بن بحر، ابومسلم اصفهانی، علی بن عیسی رمانی، المرتضی، سعید بن مسیب، عبیده السلمانی، نافع، محمد بن قاسم، سالم بن عبدالله، عایشه، ابن عباس، اعشى، ابن کیسان، ابی عبیده، عجاج، لبید بن ربیعۃ المثقب العبدی، اخفش، یحیی بن وثاب، قبیل، کسائی، حسن، قتاده، مجاهد، ابوصالح، سدی، کلبی، ابی قلامه، ابن مسعود، حسن بصری، سعید بن جبیر، ابن عباس، ابن حمدون، یعقوب، اویس، علی بن سالم، خلاد، خلف، رويس، ابن جریح، عکرمه، ابوالضحی، ابن کثیر، ساعده بن جویه هذلی، عطا و...

تفسیر ابویعلی جعفری (وفات ۴۶۴هـ ق)

مؤلف آن سید شریف و جلیل القدر^۱ ابویعلی محمد بن حسن بن حمزه جعفری متوفی ۴۶۴هـ از نوادگان جعفر طیار^۱ خلیفه و جانشین شیخ مفید (متوفی ۴۱۳) و از مفسران عالیقدر قرن پنجم می باشد.

گفتار حاج آقا بزرگ

در ریاض آمده است: «شیخ حسین بن محمد» معاصر او می باشد و در کتاب «نزّه الناظر» این تفسیر را از او نقل می کند صاحب ریاض در شرح حال شیخ حسین مؤلف «النزّه» این موضوع را آورده است این کتاب در سال ۱۳۵۶هـ ق در نجف اشرف به زیور طبع آراسته شد مرحوم حاج آقا بزرگ می افزاید: «معلوم می گردد که پس از تألیف شیخ حسین، شریف ابویعلی آن کتاب را دیده و مطالعه نموده است، چون در حواشی آن نسخه شرح و تفسیری در دو مورد افزوده اند، یکی در مورد: «امر دین معقود بفرض عام» (صفحه ۳۵ سطر ۴) آمده است:

«اما الفرض العام فهو المعرفة الي قوله تفصيله يطول به الشرح» این مطلب از ابویعلی است، و چون در پایان حاشیه امضاء نداشته است، حاشیه به متن مختلط گردیده است برخی از آگاهان در آغاز حاشیه این عنوان را نوشته اند: «تفسیر شریف للشریف ابی یعلی محمد بن حسن جعفری الطالبی لذلک الجواب وباللہ التوفیق».

مورد دوم در باره حدیث: «وجدت علم الناس فی اربعین» (صفحه ۴۳، سطر ۱۴) او در حاشیه نوشته است: این مطالب مطابق کلام جدش می باشد «محمد بن حسن الجعفری» چون در اینجا امضاء داشته است، از اینرو چیزی در آغاز نوشته نشده است. با همه روشنی امر، باز کتاب غفلت کرده است و در هر دو مورد حاشیه را وارد متن نموده است و این غفلت کتاب موجب شبهه اعظام گردیده است و صاحب ریاض خیال کرده است که آن از کلام مؤلف می باشد، و او از تفسیر ابویعلی نقل می کند. و شیخ بزرگوار ما علامه نوری تصور نموده است که نویسنده کتاب خود ابویعلی بوده است در صورتی که به تصریح مؤلف به اسم و نسب خویش در ابتدای کتاب عنایت ننموده است و در «المستدرک» صفحه ۳۲۷ با جزم و یقین حکم نموده است که مؤلف «نزّه الناظر» همین ابویعلی جعفری می باشد^۲

وفات او:

او روز شنبه ۱۶ ماه رمضان به سال ۴۶۴ از دنیا رفت و در خانه اش مدفون گردید^۳

۱ - معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۱۲

۲ - الذریعة، ج ۴، ص ۲۵۸ - ۲۵۹.

۳ - رجال نجاشی، ص ۴۰۴ رقم معرفی ۱۰۷۰ چاپ جامعه مدرسین قم.